

<https://doi.org/10.70728/b.series.fil.v08.i09.111>

TOPONIMLARNI TARJIMA QILISHDA TARJIMON STRATEGIYALARINING MATN PRAGMATIKASIGA TA’SIRI

Sayfiyeva Shahlo

Toshkent Kimyo Xalqaro Universiteti

Assistent-o‘qituvchi

sayfiyevashakhlo@gmail.com

Annotatsiya: maqolada toponimlarni tarjima qilishda tanlangan tarjimon strategiyalarining matn pragmatikasiga ta’siri o‘rganiladi. Tadqiqot o‘zbek, ingliz va rus tillaridagi badiiy, publitsistik va turistik matnlardan olingan toponimik birliklarning tarjima variantlarini qiyosiy-pragmatik tahlil qilishga asoslanadi. Ko‘chirish, konvensional o‘rnini bosish, kalkalash, izohlash, moslashtirish va tushirib qoldirish strategiyalari referensial aniqlik, konnotativ zaryad, presuppozitsiya, metonimik vazifa va adresat idroki mezonlari bo‘yicha baholanadi. Natijalar strategiya tanlovi toponimning ko‘rsatish vazifasini saqlagan holda ham matnning illokutiv kuchini o‘zgartirishini ko‘rsatdi. Maqolada toponimik pragmatik siljish darajalari tasnifi taklif etiladi va tarjimonlar hamda muharrirlar uchun amaliy tavsiyalar beriladi. Tadqiqot toponim tarjimasini sifatini nomning to‘g‘riligi bilan emas, matn vazifasining saqlanishi bilan baholashni taklif qiladi. Model o‘quv va tahririy jarayonda ham qo‘llanishi mumkin.

Kalit so‘zlar: toponim; tarjima strategiyasi; matn pragmatikasi; ko‘chirish; ekzonim; kalkalash; presuppozitsiya; illokutiv kuch; domestikatsiya; forenizatsiya

Abstract: the article examines how translators' strategies for rendering toponyms affect the pragmatics of the text. The study rests on a comparative pragmatic analysis of translated toponymic units drawn from literary, journalistic and tourist texts in Uzbek, English and Russian. Transference, conventional substitution, calque, explicitation, adaptation and omission are assessed against five criteria: referential precision, connotative load, presupposition, metonymic function and addressee perception. The findings show that even when a strategy preserves the referential function of a toponym, it can alter the illocutionary force of the whole text. The article proposes a scale of toponymic pragmatic shift and offers practical recommendations for translators and editors.

Keywords: toponym; translation strategy; text pragmatics; transference; exonym; calque; presupposition; illocutionary force; domestication; foreignization

Аннотация: в статье исследуется влияние выбранных переводческих стратегий при передаче топонимов на прагматику текста. Исследование основано на сопоставительном прагматическом анализе переводных топонимических единиц из художественных,

публицистических и туристических текстов на узбекском, английском и русском языках. Транслитерация, конвенциональная замена, калькирование, экспликация, адаптация и опущение оцениваются по пяти критериям: референциальная точность, коннотативная нагрузка, пресуппозиция, метонимическая функция и восприятие адресата. Результаты показали, что даже при сохранении указательной функции топонима выбранная стратегия способна изменить иллокутивную силу всего текста. Предложена шкала топонимического прагматического сдвига и даны практические рекомендации для переводчиков и редакторов. Качество перевода топонима предлагается оценивать по сохранению функции в тексте. Модель может применяться и в учебной и редакторской практике.

Ключевые слова: топоним; переводческая стратегия; прагматика текста; транскрипция; экзоним; калька; пресуппозиция; иллокутивная сила; доместикация; форенизация

KIRISH

Toponim tilshunoslikda geografik obyektning nomi sifatida ta’riflanadi, ammo tarjimaga tushganda u oddiy nom bo‘lib qolmaydi: har bir joy nomi ortida tarixiy xotira, madaniy tasavvur, ba’zan esa siyosiy munosabat turadi. Buxoro shahrini “Bukhara” shaklida yozgan ingliz muallifi bilan uni “Buxoro” deb ko‘chirgan o‘zbek muallifi bir shaharni nazarda tutadi, biroq o‘quvchi ongida uyg‘onadigan tasavvurlar bir-biriga to‘liq mos kelmaydi. Shu sababli toponimni tarjima qilish aslida nomning o‘zini emas, uning atrofida shakllangan ma’no maydonini ko‘chirish masalasiga aylanadi. Toponim matnda joyni ko‘rsatibgina qolmaydi: u o‘quvchini muayyan makon va zamonga joylashtiradi, xabarga ishonchlilik baxsh etadi, baho ifodalaydi va bilvosita ma’no yaratadi. Xususan, siyosiy va tarixiy matnlarda nomning tanlanishi muallif pozitsiyasidan darak beradi: ayni bir hudud turli tillarda turlicha atalganda, nom tanlovining o‘zi alohida signal vazifasini bajaradi.

Tarjimashunoslikda xos otlar uzoq vaqt “tarjima qilinmaydigan birliklar” sifatida qaralgan: xos ot faqat ko‘rsatish vazifasini bajaradi, lug‘aviy ma’noga ega emas, shuning uchun uni bir tilning imlosidan ikkinchisiga o‘tkazish yetarli, degan fikr keng tarqalgan edi. Hermans (1988) bu qarashni tanqid qilib, xos otlar matnda bir xil vazifa bajarmasligini, ularning ba’zilari betaraf, boshqalari esa ma’no yuki ko‘taruvchi (motivlangan) bo‘lishini ko‘rsatdi va tarjimonning tanlov erkinligi hamda mas’uliyati masalasini ilgari surdi. Vermes (2003) xos otlarning ma’nosi va vazifasini tahlil qilib, tarjimadagi qarorlar nomning turiga, tildagi mavqeiga va matn janriga bog‘liq bo‘lishini asosladi. Nord (2003) “Alice in Wonderland” tarjimalari misolida nomlarning berilishi mo‘ljallangan o‘quvchi va tarjima maqsadi bilan belgilanishini ko‘rsatdi. Aixelá (1996) esa madaniy-xos birliklar doirasida saqlash va almashtirish guruhlariga bo‘lingan strategiyalar qatorini taklif etdi; bu qator xos otlarga ham tatbiq etiladi. O‘zbek tarjimashunosligida G‘.Salomov (1978) tarjimaning lingvistik va uslubiy asoslarini yoritgan, xos otlar tarjimasi esa ko‘p hollarda transkripsiya va imlo qoidalari nuqtayi nazaridan tavsiflanadi.

Shunga qaramay, mavjud ishlarning aksariyati ikki yo‘nalishdan birida qoladi: yo xos otlarning tasnifi va tarjima usullari ro‘yxatini beradi, yo bitta janr, ko‘pincha bolalar adabiyoti

doirasidan chiqmaydi. Strategiya tanlovining butun matnning pragmatik tuzilishiga, ya'ni presuppozitsiya, implikatura, adresat bilan aloqa va illokutiv kuchga ta'siri esa toponimlar misolida, ayniqsa o'zbek, rus va ingliz tillari uchligida, tizimli o'rganilmagan. Bu bo'shliq amaliy jihatdan ham sezilarli. O'zbekiston toponimlari ingliz tiliga uzoq vaqt rus tili vositachiligida o'tgan, natijada "Tashkent", "Bukhara", "Fergana" kabi shakllar ingliz tilida ko'nikma bo'lib qolgan. 1993 va 1995-yillarda lotin yozuviga asoslangan alifbo va imlo qabul qilingach, o'zbekcha matnlarda "Toshkent", "Buxoro", "Farg'ona" shakllari yagona me'yorga aylandi, xalqaro turizm va diplomatik matnlarda esa ikkala shakl bir vaqtda uchraydi. Bunday vaziyatda tarjimon har gal faqat imlo emas, pozitsiya ham tanlaydi: manba madaniyatga yaqinlashadimi yoki maqsad tilning ko'nikkan shakliga tayanadimi. Bu tanlov matnning ishonchliligiga, betarafligiga va hatto siyosiy ohangiga ta'sir qilishi mumkin.

Toponimlar tilshunoslikda turlarga bo'linadi: aholi punktlari nomlari (oykonimlar), suv obyektlari nomlari (gidronimlar), tog' va relyef nomlari (oronimlar), shahar ichidagi obyektlar nomlari (urbanonimlar) va boshqalar. Har bir tur o'z pragmatik yukiga ega: gidronim ko'pincha tabiiy landshaft va tarix bilan, urbanonim esa shahar hayoti va rasmiy tartib bilan bog'liq bo'ladi. Matn pragmatikasi deganda biz matnning nutqiy vaziyatdagi vazifalari, ya'ni muallifning niyati, adresatning bilim zaxirasi hamda matndagi bevosita va bilvosita ma'nolar majmuini tushunamiz (Levinson, 1983). Munosabatlilik nazariyasiga ko'ra (Gutt, 2000) tarjima o'quvchidan minimal kognitiv kuch talab qilib, maksimal ta'sir yaratishi lozim: toponim o'quvchiga notanish bo'lsa, uni qayta ishlash uchun sarflanadigan kuch ortadi, tanish bo'lsa, u qo'shimcha ma'no va baho uyg'otadi. Venuti (2018) ta'kidlagan forenizatsiya va domestikatsiya qarama-qarshiligi ham aynan shu nuqtada amaliy mazmun kasb etadi, chunki toponimni ko'chirish yoki uning o'rnini bosish o'quvchining matn bilan munosabatini har gal boshqacha quradi.

Globalashuv sharoitida bu masala yanada keskinlashdi. Turizm, xalqaro hamkorlik va ommaviy axborot vositalari toponimlarning bir tildan ikkinchisiga o'tish tezligini oshirdi, tarjimon esa ko'pincha vaqt va manba yetishmasligi sharoitida tanlov qilishga majbur. O'zbekistonning "Buyuk ipak yo'li" markazlaridan biri sifatidagi imidji turistik va targ'ibot matnlarida toponimlarning katta hajmini yuzaga keltirmoqda, bunday matnlarning sifati esa ko'p jihatdan nomlarning to'g'ri va izchil berilishiga bog'liq. O'zbek tili toponim tarjimasida ikki yo'nalishda ishtirok etadi va shu jihati bilan tadqiqot uchun qulay maydon yaratadi. Kichik til madaniyatidan keng tarqalgan tilga o'tishda nom ko'pincha maqsad tilning fonetik va imloviy qoliplariga moslashtiriladi; teskari yo'nalishda esa keng tarqalgan tildagi nomlar kichik til matniga tayyor shaklda kirib keladi va tarjimonning tanlov erkinligi kamayadi. Bundan tashqari, tarjima tanqidida toponimlarga ko'pincha "to'g'ri" yoki "noto'g'ri" degan bir xil baho qo'yiladi, natijada ikkala variant ham mumkin bo'lgan, tanlov pragmatik jihatdan mazmunli bo'lgan hollar e'tibordan chetda qoladi.

Shundan kelib chiqib, tadqiqotning maqsadi toponimlarni tarjima qilishda qo'llaniladigan strategiyalar matnning pragmatik xususiyatlariga qanday va qay darajada ta'sir etishini aniqlash hamda bu ta'sirni baholash uchun tahliliy model ishlab chiqishdan iborat. Maqsadga erishish uchun to'rtta vazifa qo'yildi: toponimik strategiyalarning ishchi tasnifini asoslash; pragmatik

ta'sirni baholash mezonlarini belgilash; uch tilli materialda strategiyalarning pragmatik oqibatlarini aniqlash; toponimik pragmatik siljish darajalarini ajratib, tarjimonlar uchun tavsiyalar shakllantirish. Ishning ilmiy farazi quyidagicha: strategiya tanlovi toponimning referensial vazifasini deyarli o'zgartirmaydigan hollarda ham uning konnotativ va implikativ qatlamini o'zgartiradi, bu esa matnning illokutiv kuchi va adresat idrokida siljishga olib keladi. Ishning ilmiy yangiligi toponim tarjimasini nom va uning ekvivalenti darajasidan matn pragmatikasi darajasiga ko'tarishda, besh mezonli baholash shkalasini taklif etishda hamda o'zbek tilining rus va ingliz tillari bilan uchburchak munosabatidagi o'ziga xosligini hisobga olishda namoyon bo'ladi. Natijalar tarjimashunoslik, toponimika va pragmatika tutashgan sohada nazariy jihatdan, tarjimonlar, muharrirlar va turistik-axborot matnlari mualliflari uchun esa amaliy jihatdan foydali bo'lishi mumkin.

Maqola quyidagi tartibda tuzilgan: avval tadqiqot materiali va usuli bayon qilinadi, so'ng strategiyalarning pragmatik oqibatlari besh yo'nalishda tahlil etiladi, muhokamada natijalar mavjud nazariy qarashlar bilan solishtiriladi, xulosada esa asosiy topilmalar va amaliy tavsiyalar umumlashtiriladi. Bunday tuzilish IMRAD talablariga mos bo'lib, xulosalarni qadamma-qadam asoslash va ularning tekshirilishini ta'minlash imkonini beradi.

MATERIALLAR VA METODLAR

Tadqiqot qiyosiy-tahliliy dizaynda o'tkazildi: sifat tahlili ustuvor bo'lib, miqdoriy usullar yordamchi vazifani bajaradi. Bunday tanlov mavzuning tabiatidan kelib chiqadi. Pragmatik ta'sir sanab chiqiladigan emas, talqin qilinadigan hodisa bo'lgani uchun uni faqat chastota bilan o'lchab bo'lmaydi; talqinni izchil va takrorlanadigan qilish uchun esa ballarga asoslangan baholash shkalasidan foydalanildi. Tahlil birligi sifatida "toponimik epizod" qabul qilindi. Epizod toponimning o'zidan, uning yaqin kontekstidan (kamida bitta gap) va shu gap joylashgan matnning umumiy kommunikativ vazifasidan iborat. Toponimni kontekstdan ajratib tahlil qilish pragmatik ta'sirni ko'rishga imkon bermaydi, shuning uchun epizodning to'liq ko'rinishi zarur deb hisoblandi.

Sifat ustuvor dizaynni tanlashning ilmiy asosi yana shundaki, toponim tarjimasida strategiya va pragmatik oqibat orasidagi bog'liqlik bir yo'nalishli emas: bir xil strategiya turli kontekstda turlicha natija beradi. Bunday hodisani faqat "strategiya – natija" jadvali bilan tavsiflash yetarli emas, kontekstni hisobga oladigan talqin zarur. Shu bois tahlil uch xil taqqoslashga tayandi: bir toponimning turli janrlardagi tarjimalarini solishtirish, turli toponimlarning bir janrdagi tarjimalarini solishtirish hamda bir toponimning bir matndagi takroriy berilishini kuzatish. Bu uch taqqoslash bir-birini tekshirishga imkon beradi va talqinning faqat bitta misolga tayanib qolishining oldini oladi.

Material o'zbek, ingliz va rus tillaridagi matnlar hamda ularning tarjimalaridan tanlab olindi. Tanlash uch mezon bo'yicha olib borildi. Birinchisi toponimning turiga oid: haqiqiy geografik nomlar (Buxoro, Farg'ona vodiysi, Orol dengizi), tarixiy va klassik nomlar (Movarounnahr, Amudaryo uchun "Oxus" shakli), poetik va epitet vazifasidagi nomlar ("Albion", "Chiqayotgan quyosh mamlakati") hamda metonimik vazifadagi nomlar ("Wall Street", "Downing Street", "Silicon Valley") ajratildi. Ikkinchisi janrga oid: badiiy matnlar, publitsistik va diplomatik matnlar, turistik-axborot matnlari. Bu janrlarning tanlanishiga sabab

shuki, ularda toponimning vazifasi keskin farq qiladi: badiiy matnda u ko‘pincha obraz yaratadi, axborot matnida yo‘l ko‘rsatadi, publitsistikada esa baho va pozitsiyani ifodalaydi. Uchinchisi tarjima yo‘nalishiga oid: o‘zbekchadan inglizchaga, inglizchadan o‘zbekchaga va ruschadan o‘zbekchaga tarjimalar. Rus tilidan tarjima alohida olindi, chunki bu yo‘nalishda sovet davrida shakllangan atamalar va nomlar ko‘p bo‘lib, tarixiy nomlarning (masalan, Leningrad va Sankt-Peterburg) vaqt bo‘yicha o‘zgarishi tarjimondan alohida ehtiyotkorlikni talab qiladi.

Materialning kengligi tanlash o‘lchamlarining kesishuvidan kelib chiqadi: to‘rt toponim turi, uch janr va uch tarjima yo‘nalishi jami o‘ttiz oltita katakni beradi, tadqiqot dizayni esa har bir katak uchun ko‘p bo‘lmagan, ammo taqqoslash imkonini beradigan miqdorda epizod tanlashni ko‘zda tutadi. Bu yondashuv butun korpusni to‘liq qamrab olishga emas, turli sharoitlarda strategiyalar o‘zini qanday tutishini ko‘rsatuvchi tipik va keskin holatlarni yig‘ishga qaratilgan. Tarjima varianti mavjud bo‘lmagan yoki manba matni ochiq bo‘lmagan hollar tahlildan chiqarildi. Mashina tarjimasi natijasida hosil bo‘lgan va muharrir ko‘rigidan o‘tmagan variantlar asosiy tahlilga kiritilmadi, chunki ular tarjimonning ongli strategik tanlovini aks ettirmaydi. Matnlar ochiq manbalardan olindi, shaxsiy ma’lumotlar bilan ishlanmadi; tarjima variantlariga nisbatan baholovchi munosabat tarjimonlarning shaxsiga emas, qabul qilingan yechimning pragmatik oqibatlariga qaratildi.

Strategiyalar tasnifi Aixelá (1996), Vermes (2003) va Nord (2003) ishlari asosida ishchi variant sifatida shakllantirildi va olti turga bo‘lindi. Birinchisi ko‘chirish, ya’ni nomni transkripsiya yoki transliteratsiya orqali maqsad tilga o‘zgartirmasdan o‘tkazish (Registon, Registan). Ikkinchisi konvensional o‘rnini bosish, bunda maqsad tilda allaqachon mustahkamlangan ekzonim yoki muqobil nom qo‘llanadi (Movarounnahr, Transoxiana). Uchinchisi kalkalash va semantik tarjima, ya’ni nomning ichki shaklini tarjima qilish (Ipak yo‘li, Silk Road; Kremniy vodiysi, Silicon Valley). To‘rtinchisi izohlash (eksplitsitatsiya), ya’ni nomga qavs ichida yoki gap ichida qo‘shimcha ma’lumot berish. Beshinchisi madaniy moslashtirish, ya’ni nomni maqsad madaniyatdagi funksional muqobili bilan almashtirish. Oltinchisi tushirib qoldirish. Bu tasnifda qat’iy chegara yo‘q: bir epizodda ikki strategiya birga kelishi, masalan ko‘chirma izoh bilan to‘ldirilishi mumkin. Bunday hollarda yetakchi strategiya ajratildi, yordamchi strategiya esa alohida qayd etildi va ikki marta sanalmadi. Masalan, “Registan (so‘zma-so‘z ‘qumloq joy’)” epizodida yetakchi strategiya ko‘chirish, izoh esa pragmatik natijani o‘zgartiruvchi omil sifatida baholashda hisobga olindi.

Pragmatik ta’sirni baholash uchun beshta mezon ishlab chiqildi va ularning har biri pragmatikaning muayyan bo‘limiga tayanadi. Birinchi mezon referensial aniqlik: o‘quvchi aynan shu joyni to‘g‘ri aniqlay oladimi. Ikkinchi mezon konnotativ va baholovchi zaryad: nom o‘zi bilan tarixiy, hissiy yoki uslubiy ohangni olib keladimi (Baker, 2018). Uchinchii mezon presuppozitsiya: matn o‘quvchidan qanday fon bilimini kutadi va tarjimada bu kutish qanchalik saqlanadi. Har bir toponim mavjudlik presuppozitsiyasini, ya’ni “bunday joy bor va adresat uni biladi” degan farazni o‘zida olib yuradi (Levinson, 1983). To‘rtinchii mezon metonimik va intertekstual vazifa: nom joydan tashqari muassasa, hodisa yoki madaniy ramzni bildirsa, bu ma’no saqlanadimi. Beshinchii mezon adresatga yo‘naltirilganlik va illokutiv kuch: tarjima matni muallif niyatiga, ya’ni xabar berish, ishontirish, taassurot qoldirish yoki baholash

maqsadiga mos ta‘sir ko‘rsatadimi, o‘quvchining kognitiv sarfi esa Gutt (2000) ma‘nosida oqilona darajadami. Har bir mezon uch pog‘onali shkala bo‘yicha baholandi: 0 ball manba matndagi ta‘sir deyarli to‘liq saqlanganini, 1 ball qisman siljish borligini, 2 ball sezilarli o‘zgarish yoki yo‘qotish yuz berganini bildiradi. Besh mezon bo‘yicha ballar yig‘indisi epizodning toponimik pragmatik siljish ko‘rsatkichini (TPS) beradi va u 0 dan 10 gacha o‘zgaradi. Ko‘rsatkich uch darajaga ajratildi: 0–2 ball minimal siljish, 3–5 ball o‘rtacha siljish, 6–10 ball yuqori siljish.

Ballarni qo‘yish tartibini aniqroq ko‘rsatish uchun bitta misol keltiramiz. Inglizcha matndagi “Wall Street” nomining o‘zbekcha “Devor ko‘chasi” shaklidagi tarjimasida referensial aniqlik 1 ball oldi (o‘quvchi bu nom ostida haqiqiy joyni tanimaydi), konnotativ zaryad 2 ball, presuppozitsiya 1 ball, metonimik vazifa 2 ball, illokutiv kuch 2 ball, jami TPS = 8 (yuqori siljish). Xuddi shu nomning “Uoll-strit” shaklida ko‘chirilishi esa referensial jihatdan 0, konnotativ jihatdan 0, presuppozitsiya bo‘yicha 1 (o‘quvchi nomni bilishi kerak), metonimik va illokutiv jihatdan 0 ball oldi, jami TPS = 1 (minimal siljish). Ikki yechim orasidagi bunday keskin farq shkalaning sezgirligini ko‘rsatadi.

Tahlil to‘rt bosqichda o‘tkazildi. Avval har bir epizodda manba va tarjima variantlari ajratib olindi hamda yetakchi strategiya aniqlandi. Keyin manba matnning kommunikativ vazifasi va mo‘ljallangan adresati belgilandi, chunki baho shu asosga tayanadi: bir xil tarjima turistik matnda maqbul, publitsistik matnda esa noo‘rin bo‘lishi mumkin. Uchinchi bosqichda besh mezon bo‘yicha ballar qo‘yildi va qisqa izoh bilan asoslandi. To‘rtinchi bosqichda strategiya, toponim turi va janr kesimida qonuniyatlar izlandi. Tarjimonning ongli strategiyasini tasodifiy nomuvofiqlikdan ajratish uchun uchta belgiga tayanildi: bir toponim bir matnda takroran qanday berilgani, boshqa toponimlarda yagona tamoyil kuzatilishi va tarjimada izoh yoki qavs kabi ongli chora bor-yo‘qligi. Bir nom bir matnda turli shakllarda uchrasa, bu holat izchillik buzilishi sifatida alohida belgilandi. Manba matnning o‘zida ham nomning turli shakllari uchrashi mumkinligi hisobga olindi, shuning uchun nomuvofiqlik faqat manba matn izchil bo‘lgan hollardagina tarjima kamchiligi deb baholandi. Ishonchlilikni oshirish uchun kodlashni ikki mustaqil tahlilchi bajarishi va farqlanuvchi baholarni muhokama orqali hal qilishi ko‘zda tutiladi; shkalaning kichikligi (uch pog‘ona) subyektivlikni cheklashga xizmat qiladi.

Usulning cheklovlarini ham ko‘rsatish lozim. Ballarga asoslangan baholash pragmatik ta‘sirning o‘lchovi emas, talqinni tartibga soluvchi vositadir, shuning uchun uning natijalari statistik umumlashma sifatida emas, tahliliy qonuniyatlar sifatida o‘qilishi kerak. Adresat idroki nazariy modelga asoslanib baholandi, real o‘quvchilar bilan eksperiment o‘tkazilmadi; bu masala keyingi tadqiqotlar uchun ochiq qoldirildi.

NATIJALAR

Tahlil natijalari besh yo‘nalishda umumlashtirildi; ular strategiyalar va ularning pragmatik oqibatlarini orasidagi asosiy bog‘liqliklarni ko‘rsatadi. Birinchi natija ko‘chirish strategiyasiga tegishli. Bu strategiya referensial aniqlikni deyarli har doim saqlaydi, ammo motivlangan, ya‘ni ichki ma‘nosi bor nomlarda konnotativ va presuppozitiv qatlamni yo‘qotadi. Masalan, “Registon” toponimi inglizcha matnda “Registan” shaklida beriladi va o‘quvchi ko‘rsatilayotgan maydonni to‘g‘ri aniqlaydi, lekin forscha “reg” (qum) ildizidan hosil bo‘lgan

“qumloq joy” ma’nosi, ya’ni nomning tarixiy landshaft bilan bog‘liqligi ingliz o‘quvchisiga ko‘rinmay qoladi. Bunday epizodlarda TPS ko‘rsatkichi odatda 2–3 ball atrofida bo‘ldi: referensial mezon 0 ball, konnotativ mezon 1 ball, presuppozitsiya mezoni 1 ball oldi. Agar shu epizodga “Registan (so‘zma-so‘z ‘qumloq joy’)” tarzida izoh qo‘shilsa, konnotativ yo‘qotish qoplanadi, lekin o‘quvchining kognitiv sarfi ortadi va gap axborot jihatdan og‘irlashadi. Turistik matnlarda bu og‘irlik odatda oqlanadi, chunki o‘quvchi bunday ma’lumotni izlaydi; publitsistik matnda esa xuddi shu izoh matnning ritmini buzadi va ohangni ma’lumotnoma ohangiga yaqinlashtiradi.

Ikkinchi natija konvensional o‘rnini bosishning, ya’ni ekzonimlar qo‘llanishining ikki tomonlama xususiyatini ko‘rsatdi. Ekzonim maqsad tildagi mustahkam shakl bo‘lgani uchun adresat uni bemalol taniydi va referensial hamda kognitiv mezonlar bo‘yicha yaxshi natija beradi. Biroq ekzonimlar ko‘pincha tarixiy yoki uslubiy belgi ko‘taradi. Amudaryo uchun “Oxus” shakli klassik yunon-lotin an’anasi bilan bog‘liq bo‘lib, ingliz she’riyati va sayohatnomalarida romantik, olis va tarixiy fon hosil qiladi. Bunday shakl tarixiy tavsifda yoki adabiy ohangdagi turistik matnda uslubiy jihatdan o‘rinli bo‘ladi (TPS 0–2). Lekin xuddi shu nom Orol dengizi havzasidagi suv resurslariga bag‘ishlangan zamonaviy siyosiy-iqtisodiy matnda qo‘llansa, matn registri buziladi va o‘quvchida noaniqlik yuzaga keladi, chunki u ko‘rsatilayotgan obyekt bugungi daryo ekanini tushunishi uchun qo‘shimcha kuch sarflashi kerak; bunday hollarda ball 5–6 gacha ko‘tarildi. “Movarounnahr” va “Transoxiana” juftligida ham shunga o‘xshash holat kuzatildi: ikkinchi shakl ilmiy-tarixiy diskursni chaqiradi va shu janrda o‘zini oqlaydi, ammo keng o‘quvchiga mo‘ljallangan matnda presuppozitsiyani noto‘g‘ri quradi, ya’ni o‘quvchidan bo‘lmasligi mumkin bo‘lgan bilimni kutadi.

Uchinchi natija metonimik vazifadagi toponimlarga tegishli va eng yaqqol farqlarni berdi. “Wall Street” nomi inglizcha matnda ko‘chadan ko‘ra moliya sohasining timsoli sifatida ishlaydi. O‘zbekcha “Uoll-strit” shakli bu metonimik vazifani saqlaydi, chunki nom moliya olamining ramzi sifatida o‘qilishi mumkin (TPS 1–2). Agar tarjimon uni “Devor ko‘chasi” deb kalkalasa, nom oddiy geografik ko‘chaga aylanadi, metonimik ma’no yo‘qoladi va gap kulgili yoki ma’nosiz bo‘lib qolishi mumkin; bunda TPS 7–8 ballga yetdi. “Silicon Valley” misolida esa boshqacha holat kuzatildi: “Kremniy vodiysi” kalkasi tarjima amaliyotida qo‘llanadi va metonimik vazifani saqlashi mumkin, shu sababli TPS past bo‘ladi. Demak, kalkalash o‘zi yaxshi yoki yomon strategiya emas: uning pragmatik oqibati kalkaning maqsad tilda qanchalik mustahkamlanganiga bog‘liq. “Ipak yo‘li” va “Silk Road” juftligi ham shu qonuniyatga mos keladi. Bu ibora ikkala tilda ham madaniy ramz darajasiga ko‘tarilgan, shuning uchun kalkaga asoslangan tarjima to‘liq ekvivalent sifatida ishlaydi; biroq bu yerda ham nozik siljish bor: hozirgi ilmiy adabiyotda ko‘plik shakli, ya’ni yo‘llar tarmog‘i g‘oyasi ustunlik qiladi, yakka “yo‘l” shakli esa soddalashtirilgan tasavvurni saqlab qoladi. Metonimik toponimlar ichida “Baker Street” singari nomning o‘zbekcha tarjimasi ikki yechimni ko‘rsatdi: “-strit” qismini saqlagan ko‘chirma (Beyker-strit) yot madaniy muhitni belgilaydi va badiiy matnda Xolms olamiga xos kayfiyatni saqlaydi, “Beyker ko‘chasi” shakli esa muhitni o‘quvchiga yaqinlashtiradi, lekin Londonga xos ohangni susaytiradi.

To‘rtinchi natija vaqt o‘qi bilan bog‘liq va poetik toponimlarda ko‘rindi. Rus tilidan o‘zbekchaga tarjimada “Ленинград” nomini tarixiy voqealarni bayon qilgan matnda “Sankt-Peterburg” bilan almashtirish anaxronizm hosil qildi: manba matn muayyan davrni nazarda tutadi, tarjima esa zamonaviy nomni qo‘yib, o‘quvchida boshqa vaqtiy deiksis yaratadi. Bunday epizodlarda referensial mezon 0 ball olgani holda presuppozitsiya va illokutiv kuch mezonlari 1–2 ball oldi va umumiy ko‘rsatkich o‘rtacha darajada bo‘ldi. Aksincha, hozirgi zamon voqeasi haqidagi matnda eski nomni saqlash o‘quvchiga yangilik emas, arxaik ohang yetkazadi. Poetik va epitet vazifasidagi nomlarda ham shunga yaqin manzara chiqdi. “Foggy Albion” iborasi inglizcha matnda Buyuk Britaniyaga nisbatan ironik yoki adabiy ohangdagi belgi bo‘lib, “Albion” so‘zining o‘zi arxaik-poetik ma’no ko‘taradi. O‘zbekchaga “Tumanli Albion” tarzida ko‘chirilganda epitet saqlanadi, lekin o‘quvchi bu nomning nimani bildirishini bilmasa, referensial noaniqlik paydo bo‘ladi; bunday hollarda “Tumanli Albion, ya’ni Buyuk Britaniya” singari kichik izoh yoki kontekstdan foydalanish samara berdi. “Land of the Rising Sun” kabi perifrastik toponimlarda tushirib qoldirish yoki oddiy “Yaponiya” bilan almashtirish referensial jihatdan xavfsiz, biroq badiiy matnda obrazni yo‘qotadi va TPS 5 dan oshadi.

Beshinchi natija standartlashtirish va matn ichidagi izchillikka tegishli. Turistik-axborot matnlarida bir toponimning turli imloviy shakllarda berilishi, masalan Xivadagi tarixiy majmua nomining “Ichan Kala”, “Ichan-Qal’a” va “Itchan Kala” singari variantlarda uchrashi, o‘quvchida bu turli obyektlar degan taassurot uyg‘otishi mumkin. Xalqaro ro‘yxatlarda mustahkamlangan “Itchan Kala” shakli qo‘llanganda matnlar orasidagi kohesiya kuchayadi va nom rasmiy manbalarda qidirilganda osongina topiladi. Xuddi shunday, “Farg‘ona vodiysi” uchun “Fergana Valley” va “Ferghana Valley” shakllari ilmiy va jurnalistik matnlarda parallel ishlatiladi; bir matn ichida ikkalasi aralashsa, o‘quvchi buni muallifning ehtiyotsizligi sifatida qabul qiladi va matn ishonchliligi pasayadi. Tushirib qoldirish strategiyasi asosan yangiliklar tarjimasida uchradi. Toponim ikkilamchi ko‘ringanda uni tushirib qoldirish matnni ixchamlashtiradi, ammo axborotning tekshiriluvchanligini kamaytiradi: “Farg‘ona vodiysida sodir bo‘lgan” iborasini “mintaqada” bilan almashtirish voqea joyini noaniq qiladi va matnning dalilli xarakterini susaytiradi.

Janrlar kesimida tahlil qilinganda turli mezonlar bo‘yicha turli darajadagi siljish kuzatildi. Badiiy matnlarda eng ko‘p konnotativ va metonimik mezonlar zarar ko‘rdi: bu matnlarda toponim ko‘pincha obraz yaratadi, shuning uchun nom ichki shakli yoki tarixiy fonining yo‘qolishi asar poetikasiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri ta’sir qiladi. Publitsistik va diplomatik matnlarda presuppozitsiya hamda illokutiv kuch mezonlari eng nozik chiqdi: nomning tanlovi bu yerda pozitsiyani bildiradi va o‘quvchi tomonidan shunday o‘qiladi. Bunga aniq misol sifatida ingliz tilidagi yozuvda “Kiev” va “Kyiv” shakllari orasidagi tanlovni keltirish mumkin: ruscha shakldan olingan transliteratsiya va ukrain tilidagi nomga yaqin shakl orasidagi tanlov so‘nggi yillarda ingliz tilidagi matbuotda siyosiy va madaniy pozitsiya belgisi sifatida qabul qilinadi. Bu misol toponim orfografiyasi tashqi ko‘rinishdan “texnik” bo‘lgan hollarda ham pragmatik yuk ko‘tarishini ko‘rsatadi. Turistik-axborot matnlarida esa referensial aniqlik va matnlararo kohesiya mezonlari ustuvor: bu yerda nomning tanish, qidirilganda topiladigan va izchil shaklda berilishi eng muhim, konnotativ boylik esa ikkinchi darajali bo‘ladi. Toponim turi bo‘yicha

qiyoslash ham foydali ma’lumot berdi. Haqiqiy geografik nomlar eng barqaror guruh bo‘lib chiqdi va ularning aksariyati minimal yoki o‘rtacha siljish darajasida qoldi. Tarixiy nomlar vaqt va registr bilan bog‘liq xavflarni keltirib chiqardi, poetik nomlar konnotativ yo‘qotishga, metonimik nomlar esa eng jiddiy pragmatik buzilishlarga moyil bo‘ldi. Boshqacha aytganda, toponimning matndagi vazifasi qanchalik “nomdan tashqari” bo‘lsa, tarjima tanlovining oqibati shunchalik og‘ir bo‘ladi.

Bir toponimning turli janrlardagi holati strategiya tanlovining kontekstga bog‘liqligini yaqqol ko‘rsatdi. Buxoro nomini olaylik. Turistik-axborot matnida “Bukhara” shakli ko‘nikkan ekzonim sifatida ishlaydi: o‘quvchi uni xaritada, sayohat yo‘riqnomalarida va bron tizimlarida shu ko‘rinishda uchratadi, shuning uchun bu shaklni o‘zgartirish referensial jihatdan xavfli bo‘lardi. Badiiy matnda esa xuddi shu nom qadimiy shahar, karvon yo‘llari va madrasalar bilan bog‘liq obraz uyg‘otishi kerak; bu yerda “Bukhara” shakli yetarli bo‘lsa-da, atrofdagi tavsif nomning konnotativ zaryadini ta’minlaydi, ya’ni yuk nomning o‘zidan kontekstga ko‘chadi. Ilmiy-tarixiy matnda esa tarjimon “Bukhara” bilan birga o‘zbekcha “Buxoro” shaklini qavs ichida berishi mumkin va bu ikki tilli yozuv presuppozitsiyani o‘quvchining tayyorgarlik darajasiga moslashtiradi. Demak, bir nom uchun uch xil janrda uch xil maqbul yechim bo‘lishi mumkin, ularning hech biri boshqasidan mutlaq ustun emas.

Tarjima yo‘nalishlari bo‘yicha ham farq ko‘rindi. O‘zbekchadan inglizchaga tarjimalarda asosiy muammo ruscha vositachilikdan meros bo‘lgan shakllar bilan yangi transkripsiya shakllari orasidagi tanlov bo‘lsa, inglizchadan o‘zbekchaga tarjimalarda ko‘pincha ruscha talaffuz orqali o‘tgan shakllar (masalan, “Nyu-York”, “Vashington”) bilan to‘g‘ridan-to‘g‘ri ingliz talaffuziga yaqin shakllar orasida tebranish kuzatildi. Ruschadan o‘zbekchaga tarjimalarda esa eng ko‘p muammo tarixiy nomlar va sovet davridan qolgan ruscha shakllarni qayta ko‘rib chiqishda yuzaga keldi. Pragmatik siljish ko‘pincha bir mezonda emas, bir necha mezonda birga paydo bo‘ladi va bu mezonlar bir-birini kuchaytiradi. Metonimik vazifa buzilganda deyarli har doim illokutiv kuch ham o‘zgardi, chunki muallif nomni aynan bilvosita ma’no uchun tanlagan edi; referensial aniqlik esa bu holatlarda ko‘pincha saqlanib qolib, tarjimani tashqi ko‘rinishdan “to‘g‘ri” qilib ko‘rsatdi. Aksincha, referensial mezon buzilgan epizodlarda (masalan, notanish nomning izohsiz ko‘chirilishi yoki tushirib qoldirilishi) presuppozitsiya mezoni ham zarar ko‘rdi: o‘quvchi nafaqat joyni tanimadi, balki matnning undan kutgan bilimini ham ololmadi. Bunday o‘zaro bog‘liqlik ballar yig‘indisiga asoslangan TPS ko‘rsatkichining o‘rinli ekanini tasdiqlaydi, chunki alohida mezon yakka holda tarjimaning pragmatik sifatini to‘liq ko‘rsata olmaydi. Ko‘chirma va qisqa izohning birligi ko‘p hollarda eng past TPS ko‘rsatkichini berdi, biroq bu yechim matn hajmini oshirgani sababli har doim ham qo‘llanmadi, ayniqsa sarlavha, subtitl va reklama matnlari kabi hajmi cheklangan janrlarda. Shunday qilib, strategiya tanlovi ko‘pincha tarjimonning bilimidan tashqari, matn formati qo‘ygan cheklavlarga ham bog‘liq bo‘ldi.

Umuman olganda, natijalar strategiya va pragmatik ta’sir orasida bir ma’noli bog‘liqlik yo‘qligini ko‘rsatdi: bir strategiya toponim turi, janr va maqsad tildagi mustahkamlanish darajasiga qarab past ham, yuqori ham TPS berishi mumkin. Shunga qaramay, ma’lum qonuniyatlar aniq ajraldi. Ko‘chirish referensial mezon bo‘yicha eng barqaror, ammo

konnotativ va presuppozitiv yo'qotishlarga eng moyil; kalkalash mustahkamlangan holatda eng samarali, mustahkamlanmagan holatda esa eng xavfli; ekzonim registr va davr mosligiga qattiq bog'liq; izohlash yo'qotishni qoplaydi, lekin kognitiv sarfni oshiradi; tushirib qoldirish esa faqat toponim matn vazifasida ikkilamchi bo'lgandagina xavfsiz. Shu asosda uch darajali tasnif shakllandi. Minimal siljish (0–2 ball) toponim ko'rsatish vazifasini bajarib, konnotativ va metonimik yuk minimal bo'lgan yoki mustahkam ekvivalent mavjud bo'lgan hollarda kuzatiladi. O'rtacha siljish (3–5 ball) nomning ichki ma'nosi yoki uslubiy belgisi qisman yo'qolgan hollarga xos. Yuqori siljish (6–10 ball) metonimik yoki tarixiy-deiktik vazifa buzilib, matnning illokutiv kuchi o'zgargan hollarda yuz beradi.

MUHOKAMA

Olingan natijalar toponimni tarjima qilishga sof texnik masala sifatida qarash yetarli emasligini tasdiqlaydi va Hermans (1988) hamda Vermes (2003) ilgari surgan qarashni pragmatik jihatdan chuqurlashtiradi. Bu mualliflar xos otning matndagi vazifalarini farqlab, tarjimonning tanlovi erkin va mas'uliyatli ekanini ko'rsatgan edi; bizning tahlil esa shu tanlovning oqibati nom darajasida qolmay, butun matn pragmatikasiga tarqalishini aniqladi. Referensial mezon bo'yicha deyarli barcha strategiyalar o'zini oqlaydi, ya'ni o'quvchi joyni topa oladi, ammo aynan shu ko'rinadigan muvaffaqiyat pragmatik yo'qotishlarni yashirib qo'yadi. Registron misolida ko'chirma to'g'ri ishlaydi, lekin nom ichidagi tasvir yo'qoladi; "Devor ko'chasi" shakli esa lug'aviy jihatdan to'g'ri bo'lsa ham, matn vazifasini buzadi. Shu ma'noda toponim tarjimasining sifati nomning to'g'riligi bilan emas, uning matn ichida bajaradigan vazifasining saqlanishi bilan o'lchanishi kerak. Bu xulosa Nord (2018) funksional yondashuviga mos keladi: tarjima strategiyasi manba matndagi shaklga emas, tarjimaning maqsadi va adresatiga bog'liq, shu bois bir toponim ikki xil matnda ikki xil tarjima qilinishi mumkin va kerak. Nord (2003) bolalar adabiyoti uchun ko'rsatgan qonuniyat bizning materialda publitsistika va turistik matnlarda ham o'z tasdig'ini topdi: skopos toponim strategiyasini belgilovchi asosiy omillardan biri bo'lib chiqdi.

Gutt (2000) munosabatlilik nazariyasi natijalarni izohlashda ayniqsa foydali bo'ldi. Ekzonim, kalka yoki ko'chirma o'quvchidan qo'shimcha kognitiv kuch talab qiladi yoki qo'shimcha ta'sir hosil qiladi; tarjimonning vazifasi bu ikkalasi orasida muvozanat topishdir. "Registan" shaklini izohsiz qoldirish o'quvchidan kam kuch talab qiladi, lekin kam ta'sir beradi; izoh esa ta'sirni oshiradi, ammo kuch sarfini ham oshiradi. Turistik matnda o'quvchi qo'shimcha kuchga tayyor, chunki u ma'lumot izlab keladi, shuning uchun izoh o'rinli; yangilikda esa o'quvchi tez o'qishni kutadi, shuning uchun bir xil izoh ortiqcha. Demak, "to'g'ri" strategiya mavjud emas, adresat va janrga nisbatan mos strategiya mavjud. Presuppozitsiya nuqtayi nazaridan qaralganda ham qiziq xulosa kelib chiqadi. Toponim mavjudlik presuppozitsiyasini olib yuradi, ya'ni matn adresat shu joyni biladi deb faraz qiladi; tarjima bu farazni saqlashi, kuchaytirishi yoki bekor qilishi mumkin. Izohlash bu farazni yumshatadi (matn o'quvchini yotsiramaydi, unga kerakli bilimni beradi), tushirib qoldirish esa uni butunlay yo'q qiladi. Shu tarzda strategiya nafaqat nomni, balki matn va o'quvchi orasidagi bilim taqsimotini ham qayta quradi.

Natijalarni Aixelá (1996) qatori bilan solishtirsak, bizning tahlil bu qatorni pragmatik o‘lchov bilan to‘ldirishni taklif qiladi. Aixelá strategiyalarni saqlash va almashtirish bo‘ylab joylashtirgan bo‘lsa, biz qatorning joylashuvi o‘zi pragmatik sifatni belgilamasligini, ya’ni har bir strategiyada ham yuqori, ham past TPS bo‘lishi mumkinligini ko‘rdik. Vermes (2003) tasnifidagi xos otning betaraf va ma’noli turlarga bo‘linishi bizning tahlilda ham o‘z ma’nosini saqlaydi: ma’noli, motivlangan toponimlarda (Registon, Albion, Silk Road) ko‘chirish konnotativ yo‘qotishga eng ko‘p olib keladi, motivlanmagan nomlarda esa asosiy xavf boshqa joyda, ya’ni shakllar orasidagi nomuvofiqlik va registr mos kelmasligida. Venuti (2018) forenizatsiyani tarjimonning ko‘rinmasligiga qarshi madaniy-siyosiy pozitsiya sifatida talqin qiladi. Toponimlar misolida esa forenizatsiya va domestikatsiya ko‘pincha madaniy pozitsiyadan avval kognitiv va pragmatik natijaga ega ekani ko‘rindi. “Uoll-strit” forenizatsiyalashgan shakl, lekin aynan u metonimik ma’noni saqlaydi; “Devor ko‘chasi” domestikatsiyaga o‘xshab ko‘rinsa ham, ma’noni buzadi. Shuning uchun toponim tarjimasida forenizatsiya yoki domestikatsiya o‘z-o‘zidan maqsad bo‘lolmaydi, maqsad matnning pragmatik yaxlitligini saqlashdir.

Natijalar tarjima sifatini baholash nazariyasi uchun ham muhim xulosalarga olib keladi. An’anaviy yondashuvda toponimning tarjimasi ko‘pincha lug‘at yoki me’yoriy hujjatga muvofiqligi bilan tekshiriladi. Bunday tekshiruv zarur, biroq yetarli emas: me’yorga to‘liq mos keladigan shakl ham matnning maqsadini buzishi mumkin (“Devor ko‘chasi” lug‘aviy jihatdan to‘g‘ri), me’yordan chetlashgan shakl esa ba’zan matn vazifasini ko‘proq saqlashi mumkin. Shu sababli baholashda uch qatlamni farqlash maqsadga muvofiq: nomning me’yoriy to‘g‘riligi, uning maqsad tildagi ko‘nikkanligi va matn vazifasiga muvofiqligi. Bu uch qatlam bir-biriga mos kelmasa, tarjimon qaysi biriga ustuvorlik berganini asoslashi kerak. Pragmatik yondashuv aynan shu asoslashni talab qiladi va tarjima qarorini shaxsiy ta’imga emas, tekshirish mumkin bo‘lgan mezonlarga bog‘laydi.

O‘zbek tilining o‘ziga xosligi ham natijalarda ko‘rindi. Rus tili vositachiligi tufayli o‘zbekcha nomlarning ingliz shakllari ko‘pincha ruscha transliteratsiyaga tayanadi, natijada “Tashkent” yoki “Bukhara” kabi ekzonimlar ko‘nikkan; mustaqillikdan keyin lotin yozuviga o‘tilishi bilan esa “Toshkent” singari o‘zbekcha shakllar xalqaro muhitga kirib kelmoqda. Bu vaziyatda tarjimonning tanlovi pozitsiya belgisiga aylanadi: ko‘nikkan ekzonimni saqlash o‘quvchi uchun tanish va xavfsiz, o‘zbekcha shaklni qo‘llash esa manba madaniyatga hurmatni va o‘ziga xoslikni ta’kidlaydi, lekin adresatdan qo‘shimcha kuch talab qilishi mumkin. Tanlov ko‘p hollarda ongli emas, odat bilan bajariladi va shu bois tarjima matnida nomuvofiqlik, ya’ni bir hujjatda “Fergana” va “Ferghana” yoki “Ichon Kala” va “Itchan Kala” shakllarining aralashuvi paydo bo‘ladi. Bunday nomuvofiqlikni faqat imlo xatosi deb emas, muallif ishonchliligiga ta’sir qiluvchi pragmatik omil sifatida ham qarash lozim. Aksariyat nomuvofiqliklar ongli pozitsiyadan emas, ish jarayonida odat va vaqt tanqisligidan yuzaga keladi; shuning uchun tahrirlash bosqichida toponimlar ro‘yxatini alohida tekshirish va matn boshida qabul qilingan shakllar jadvalini tuzish oddiy, lekin samarali chora hisoblanadi. Bunday chora ayniqsa katta hajmli turistik va ma’lumotnoma matnlari uchun foydali, chunki ularda bir nom o‘nlab marta takrorlanadi va bir martalik nomuvofiqlik ham butun hujjatning

ishonchliligiga ta’sir qiladi. Toponim tanlovi muayyan hududga, tarixga yoki xalqqa munosabatni ifodalashi mumkin bo‘lgani uchun tarjimon va muharrir bu tanlovni asoslangan qaror sifatida qabul qilishi kerak.

Shuni ham ta’kidlash joizki, taklif etilgan yondashuv toponimlar bilan cheklanib qolmaydi. Shaxs nomlari, tashkilot nomlari, mahsulot nomlari va boshqa xos otlar ham matnda mavjudlik presuppozitsiyasini olib yuradi, konnotativ va metonimik vazifa bajaradi. Shu sababli besh mezonli shkalani xos otlarning boshqa turlariga moslashtirish, masalan, tashkilot nomlarini yoki asar nomlarini tarjima qilish tajribasida sinash mumkin. Toponimlar esa bu jihatdan qulay sinov maydoni bo‘ladi, chunki ularning referensi aniq, matnlarda qo‘llanishi keng, tarixiy va siyosiy yuki esa sezilarli.

Taklif etilgan TPS shkalasining ilmiy va amaliy qiymati bir necha jihatdan namoyon bo‘ladi. Nazariy jihatdan u toponim tarjimasini bir o‘lchovli “to‘g‘ri–noto‘g‘ri” ikkiligidan chiqarib, ko‘p o‘lchovli baholash maydoniga o‘tkazadi va strategiya, toponim turi hamda janr orasidagi o‘zaro ta’sirni ko‘rsatadi. Amaliy jihatdan shkala muharrir va tarjimon uchun nazorat ro‘yxati vazifasini bajaradi: har bir toponim uchun beshta savol qo‘yiladi: o‘quvchi joyni taniydimi, nom qanday ohang olib keladi, matn qanday fon bilimini kutadi, nom metonimik vazifa bajaradimi, tarjima muallif niyatini saqlaydimi. Bu savollarga javob strategiya tanlovini asoslashga yordam beradi. Tarjima tanqidida toponimga oid izohlar ko‘pincha “noto‘g‘ri yozilgan” yoki “ruscha shakl saqlangan” kabi bir qatorli ayblovlar bilan cheklanadi; TPS shkalasi esa tanqidchidan tanlangan yechim qaysi vazifani buzganini ko‘rsatishni talab qiladi va bahoni asoslangan, tekshirish mumkin bo‘lgan shaklga keltiradi. Bu holat o‘quv jarayonida ham foydali: talaba bir toponim uchun ikki-uch muqobil variantni yozib, har birini besh mezon bo‘yicha baholasa, tanlovning tarjimon mas’uliyati ekani amaliy ko‘nikmaga aylanadi. Shu sababli model tadqiqot vositasigina emas, o‘quv va tahririy vosita sifatida ham qo‘llanishi mumkin. Institutsional darajada esa nashriyotlar, turistik tashkilotlar va rasmiy idoralar uchun o‘zbekcha toponimlarning ingliz va rus tillaridagi tavsiya etilgan shakllari ro‘yxatini yuritish maqsadga muvofiq; Itchan Kala misoli bunday standartlashtirish matnlararo kohesiyani oshirishini ko‘rsatdi. Shuningdek, mashina tarjimasi va avtomatik tahrir vositalaridan foydalanuvchilar e’tibor berishi lozim: bunday vositalar nomni ko‘pincha mexanik ko‘chirish yoki lug‘atdagi ekvivalent bilan almashtirishga moyil bo‘lgani uchun metonimik va tarixiy-deiktik ma’noni ko‘rmasligi mumkin. Bu mulohaza tadqiqot ma’lumotlariga emas, taklif etilgan modelning mantiqiy oqibatlariga tayanadi va alohida tekshirishni talab qiladi.

Tadqiqotning cheklovlarini ham qayd etish kerak. Birinchidan, material hajmi va tanlanma xarakteri natijalarni statistik umumlashtirishga imkon bermaydi, natijalar tahliliy qonuniyatlar sifatida o‘qiladi. Ikkinchidan, adresat idroki nazariy asosda baholandi; real o‘quvchilar bilan o‘tkaziladigan eksperimental tekshiruv, masalan o‘qish tezligi, tushunish va xotira testlari modelni mustahkamlagan bo‘lardi. Uchinchidan, beshta mezonning og‘irliklari teng deb olindi, holbuki ayrim janrlarda, masalan huquqiy yoki diplomatik matnlarda referensial aniqlik ustuvor bo‘lishi mumkin; keyingi tadqiqotlarda janrga xos og‘irlikli variantlarni sinash maqsadga muvofiq. To‘rtinchidan, ish uch til bilan cheklangan, turkiy yoki boshqa tillar ishtirokidagi tarjimalar boshqa qonuniyatlarni ko‘rsatishi mumkin. Beshinchidan, tahlil yozma matnlar bilan

cheklandi; audiovizual tarjimada, ya'ni subtitr va dublyajda toponimning berilishi vaqt va hajm cheklovlari tufayli boshqacha qonuniyatlarga bo'ysunishi mumkin. Shuningdek, TPS shkalasining uch pog'onali tuzilishi nozik farqlarni yashirishi ehtimoli bor, shu bois kengroq shkalani sinash ham foydali bo'ladi. Shunga qaramay, taklif etilgan yondashuv toponimni matn pragmatikasi nuqtayi nazaridan o'rganishning izchil asosini yaratadi va shu yo'nalishdagi keyingi izlanishlar uchun tayanch bo'la oladi.

XULOSA

Tadqiqot toponimlarni tarjima qilishda tanlangan strategiya matn pragmatikasiga bevosita ta'sir qilishini tasdiqladi. Ko'chirish, ekzonim bilan almashtirish, kalkalash, izohlash, moslashtirish va tushirib qoldirish strategiyalarining har biri referensial aniqlikni saqlashi mumkin, biroq konnotativ zaryad, presuppozitsiya, metonimik vazifa va illokutiv kuch jihatidan turlicha oqibat beradi. Bir strategiya o'z-o'zidan yaxshi yoki yomon emas: uning pragmatik natijasi toponimning turiga, matn janriga, adresatning bilim zaxirasiga va shakl maqsad tilda qanchalik mustahkamlanganiga bog'liq. Ilmiy yangilik sifatida besh mezonli baholash shkalasi va toponimik pragmatik siljishning uch darajali tasnifi (minimal, o'rtacha, yuqori) taklif etildi. Nazariy jihatdan toponim tarjimasining sifati nomning imlo yoki lug'aviy to'g'riligi bilan emas, uning matndagi vazifasi qanchalik saqlanishi bilan o'lchanishi asoslandi. Bu qarash tarjimonga "ko'chiraymi yoki tarjima qilaymi" degan cheklangan savol o'rniga, "bu nom bu matnda kim uchun va nima uchun ishlaydi" degan mazmunliroq savol qo'yish imkonini beradi.

Amaliy jihatdan tarjimonlarga har bir toponimni matn vazifasi nuqtayi nazaridan baholash, metonimik va tarixiy-deiktik toponimlarga alohida e'tibor berish, bir matn ichida shakllarning izchilligini saqlash va o'zbekcha nomlar uchun turg'un ekvivalentlar ro'yxatini yuritish tavsiya etiladi. Muharrir uchun toponimlar ro'yxatini alohida tekshirish tahrirlash jarayonining odatiy qismiga aylanishi maqsadga muvofiq. Tadqiqotning cheklovlari, ya'ni tanlanmaning sifat xarakteri va adresat idrokining nazariy baholanishi, natijalarni ehtiyotkorlik bilan talqin qilishni talab qiladi, biroq bu cheklovlar taklif etilgan yondashuvning tekshirish uchun ochiqligini ham bildiradi. Keyingi tadqiqotlar real o'quvchilar ishtirokidagi eksperimental tekshiruvlarni, katta hajmli parallel korpuslardan foydalanishni va turkiy tillar ishtirokidagi tarjimalarni qamrab olishi maqsadga muvofiq. Tadqiqot natijalari o'zbek tilida toponimlar tarjimasi bo'yicha amaliy qo'llanma yaratish, tarjimonlar uchun o'quv modullari ishlab chiqish va nashriyotlar uchun uslubiy tavsiyalar shakllantirishga asos bo'la oladi. Bunday qo'llanma toponimlarni oddiy ro'yxat sifatida emas, turi, janri va vazifasi bo'yicha guruhlab berishi, har bir guruh uchun tavsiya etilgan strategiya va uning pragmatik xavflarini ko'rsatishi maqsadga muvofiq. Umuman, toponimni tarjima qilish nom tanlash emas, matnning pragmatik tuzilishi haqida qaror qabul qilishdir.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Aixelá, J. F. (1996). Culture-specific items in translation. In R. Álvarez & M. C.-Á. Vidal (Eds.), *Translation, power, subversion* (pp. 52–78). *Multilingual Matters*.
2. Baker, M. (2018). *In other words: A coursebook on translation* (3rd ed.). Routledge.

3. Gutt, E.-A. (2000). Translation and relevance: Cognition and context (2nd ed.). St. Jerome Publishing.
4. Hermans, T. (1988). On translating proper names, with reference to De Witte and Max Havelaar. In M. J. Wintle (Ed.), Modern Dutch studies: Essays in honour of Peter King (pp. 11–24). Athlone Press.
5. Levinson, S. C. (1983). Pragmatics. Cambridge University Press.
6. Nord, C. (2003). Proper names in translations for children: Alice in Wonderland as a case in point. *Meta*, 48(1–2), 182–196.
7. Nord, C. (2018). Translating as a purposeful activity: Functionalist approaches explained (2nd ed.). Routledge.
8. Salomov, G‘. (1978). Tarjima nazariyasiga kirish. O‘qituvchi.
9. Venuti, L. (2018). The translator’s invisibility: A history of translation (3rd ed.). Routledge.
10. Vermes, A. (2003). Proper names in translation: An explanatory attempt. *Across Languages and Cultures*, 4(1), 17–37.